

**Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 17^ο αι.
THE EDUCATION IN GREECE FROM THE FALL OF CON-
STANTINOPLE UP TO 17e c.**

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Σ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ
Αναπλ. Καθηγητής Παν. Κρήτης

KYRIAKOS S.STAVRIANOS
Associate Professor – University of Crete

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να παρουσιάσει την κατάσταση στον χώρο της Παιδείας στην Ελλάδα από την Άλωση μέχρι τον 17^ο αι.

Καταγράφουμε μέσα από βιβλιογραφικές αναφορές της εποχής ή και λίγο μεταγενέστερες την κατάσταση που επικράτησε με την Οθωμανική κυριαρχία.

Ο ρόλος της Εκκλησίας και τα προνόμια που δόθηκαν στον Πατριάρχη επέτρεπαν στην Εκκλησία να έχει τον σημαντικότερο ρόλο στην εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων.

Η ελευθερία που δόθηκε στους Έλληνες από τους Τούρκους για λειτουργία σχολείων και Σχολών και για ελεύθερη εκπαίδευση ήταν σχετική και περιορισμένη.

Όλα εξαρτιόνταν από τις μεταξύ τους σχέσεις και καταστάσεις και με τις διαθέσεις των Τούρκων τοπικών αρχόντων. Συνεχίστηκε επίσης η Βυζαντινή Παράδοση και τα Μοναστήρια ή οι Ναοί παρέμειναν ως τα εκπαιδευτικά κέντρα της εποχής. Άλλο σημαντικό πρόβλημα ήταν η έλλειψη διδασκόντων, αφού οι μορφωμένοι Έλληνες είχαν καταφύγει στο εξωτερικό.

Πρόβλημα επίσης παρουσιάστηκε από την έλλειψη βασικής υλικοτεχνικής υποδομής, όπως και στην αναγνώριση του Κρυφού Σχολείου ως ιστορικού δεδομένου. Η δημιουργία δυο ομάδων, των υποστηρικτών και των αρνητών της ύπαρξης του Κρυφού Σχολείου οφείλεται στο ότι δεν υπάρχουν άμεσες πηγές σε γραπτά κείμενα τα οποία να κατονομάζουν και να παρουσιάζουν την λειτουργία αυτού του Σχολείου. Ήταν όμως μια έκτακτη λειτουργία κάτω από δύσκολες καταστάσεις, η οποία δεν άφηνε περιθώρια καταγραφής της. Δεν θεωρήθηκε

σημαντικό κάτι τέτοιο γιατί εκείνη την εποχή η λειτουργία σχολείου σε μοναστήρι ήταν κάτι το φυσιολογικό, έστω και κάτω από τον τουρκικό κίνδυνο ή οποιαδήποτε απαγόρευση.

Abstraction

This study aims to present the situation in the field of Education in Greece from the Fall of Constantinople upl to 17th century. We record through bibliographic references of the era or even a little later the prevalent situation after the Ottoman occupation. The role of the Church and the privileges granted to the Patriarch allowed the Church to have the most important role in education to the unredeemed Greeks. The freedom given to the Greeks by the Turks for the function of schools and Schools and for free education was relative and limited. It all depended on each other's relations and on how the Turkish local authorities are well or ill disposed towards Greeks. The Byzantine tradition is continues, and the monasteries or churches remained as the educational centers of the time. Another important problem was the lack of teachers,

since the educated Greeks had refused abroad. A problem was also presented by the recognition of the Krifo Scholio as a historical data. The creation of two groups, supporters and deniers of the existence of the Krifo Scholio is due to the fact that there are no direct sources of written texts to name and present the functioning of this School. But it was an extraordinary function under difficult circumstances, which didn't allow to be recorded. It was not considered as an important fact because at that time the function of a school in a Monastery was ordinary, even under Turkish danger or any ban.

Λέξεις-κλειδιά: Παιδεία, Άλωση, Κρυφό Σχολειό, Μοναστήρια, Πατριαρχείο

Keywords: Education, Fall of Constantinople, Krifo Scholio, Monasteries, Patriarchate

Εισαγωγή

Η εξέταση της περιόδου μετά την Άλωση παραμένει πάντα ενδιαφέρουσα. Μπορεί ορισμένοι ιστορικοί να την θεωρούν ασήμαντη λόγω έλλειψης άμεσων πηγών, η παρουσίαση όμως των ιστορικών δεδομένων γύρω από την Παιδεία μετά την ζοφερή ημέρα της πτώσης της Βασιλεύουσας στα χέρια των Οθωμανών δίνει πάντα νέα στοιχεία ή απόψεις για τα ζητήματα εκείνης της περιόδου. Μέσα από την σύντομη παρουσίαση της μελέτης θέλουμε πρώτα απ' όλα να παρουσιάσουμε την κατάσταση που επικράτησε στον ελλαδικό χώρο μετά την Άλωση στην εκπαίδευση και δεύτερο ν' αναδείξουμε ακόμη μια φορά τον ρόλο της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά δρώμενα.

Θεωρούμε σημαντικό ν' αναφερθούμε στα πρόσωπα που έγραψαν γι' αυτό το θέμα, κυρίως μετά βέβαια την Επανάσταση του 1821. Η περίοδος αυτή προηγείται εκείνης όπου το εξελληνισμένο ευρωπαϊκό πνεύμα, το οποίο δημιουργήθηκε στην Ευρώπη από τους λόγιους λίγο πριν και μετά το 1453 θα επιστρέψει για να συγκρουστεί με το παραδοσιακό ρωμαϊκό. Το ζητούμενο στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα τα πρώτα χρόνια ήταν η διατήρηση της Ορθοδοξίας και της Ελληνικής γλώσσας. Προσθέτουμε επιπλέον την προσωπική άποψή μας για το Κρυφό σχολειό, ένα θέμα πολυσυζητημένο, στο οποίο προσπαθήσαμε αφού αναλύσαμε προηγούμενες αναφορές και τοποθετήσεις να καταλήξουμε σε μια ρεαλιστική προσέγγιση.

Πηγές – Ιστορική κατάσταση

Μετά την Άλωση τα χρόνια που ακολουθούν χαρακτηρίζονται ως «σκοτεινά και ζοφερά δια το Γένος» και κάθε εκπαιδευτική δραστηριότητα σταματάει για ένα διάστημα τουλάχιστον, όσον αφορά στην στοιχειώδη εκπαίδευση. Τα στοιχεία για την κατάσταση της Εκπαίδευσης στα χρόνια από την Άλωση μέχρι τουλάχιστον τον 16^ο αι. τα αντλούμε από μεταγενέστερα κυρίως κείμενα που περιγράφουν την τότε κατάσταση, από Ευρωπαίους λόγιους που ενδιαφέρονταν για την Ελλάδα αυτήν την περίοδο ή από περιηγητές. Σε όλα αυτά υπερέχει το υποκειμενικό στοιχείο, αλλά και διαφαί-

νεται η άγνοια του τι συνέβαινε σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σχετικά με την Εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων.

Το 1812 η Ιόνιος Ακαδημία θέτει ερωτήματα σχετικά με την εκπαίδευση των Ελλήνων μετά την Άλωση. Τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν:

A) Ποια και πόσα σχολεία, βιβλιοθήκες και άλλα τέτοια για την κοινή λεγόμενη μάθηση συστήθηκαν σε διάφορες επαρχίες της Ελλάδας από την άλωση της Κων/πολης μέχρι εκείνη την εποχή

B) Ποια σχολεία ή άλλου είδους εκπαιδευτήρια που απέβλεπαν στην μόρφωση των ελληνοπαίδων του εξωτερικού συστήθηκαν εκεί.

Γ) Μόνο τρία τυπογραφεία λειτούργησαν στην Οθωμανική επικράτεια για έκδοση ελληνικών βιβλίων (Μοσχόπολη, Βουκουρέστι και Ιάσιο); Για πόσο διάστημα λειτούργησε και αν το τυπογραφείο της Κων/πολης από το Πατριαρχείο;

Δ) Αναζητούνται Βιογραφίες των Ελλήνων λογίων και των συγγραμμάτων τους που άκμασαν από την άλωση της Κων/πολης μέχρι τότε (Σάθας Κ., 1868. Ευαγγελίδης Τ., 1936). Καμία όμως απάντηση δεν δόθηκε και κανένα πόνημα δεν συντάχθηκε γι' αυτό το θέμα.

Ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804) λόγιος από την Σιάτιστα, γράφει λίγο πριν τον θάνατό του το σύγγραμμα «*Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*». Το σύγγραμμα αυτό επρόκειτο να εκδοθεί από τον Άνθιμο Γαζή και μετέπειτα από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη. Ο πρώτος αμέλησε την έκδοση και ο δεύτερος κατέθεσε το χειρόγραφο στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Την έκδοση του κειμένου του Ζαβίρα, το οποίο αναφέρεται στη Βιογραφία των Ελλήνων λογίων, οι οποίοι άκμασαν από την Άλωση μέχρι το 1803, έκανε τελικά ο Γεώργιος Κρέμος το 1872 στην Αθήνα. Υπάρχει στην έκδοση εκτενής Εισαγωγή με βιογραφικά στοιχεία του Ζαβίρα, σχόλια για το κείμενό του και πληροφορίες για την περιπέτεια της έκδοσής του (Σάθας Κ., 1868. Ζαβίρας Γ., 1872. Ευαγγελίδης Τ., 1936). Το χειρόγραφο του Ζαβίρα θα χρησιμοποιήσει ο Κ.Σάθας («*Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων*» εκδόθηκε στην Αθήνα το 1868) συμμετέχοντας στον Δ' Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό του 1865 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο διαγωνισμός αυτός απαιτούσε την συγγραφή μελέτης πάνω σε ερωτήματα παρόμοια με αυτά της Ιονίου Ακαδημίας. Στον ίδιο διαγωνισμό έλαβαν μέρος οι Ματθαίος Παρανίκας («*Σχεδιάσμα*», του οποίου η έκδοση έγινε από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο στην Κων/πολη τον Ιούνιο του 1867), ο οποίος έγραψε για τα σχολεία της περιόδου και Παύλος Λάμπρος («*Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και της προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821*», το οποίο έχει δημοσιευτεί σε τεύχη του περιοδικού «*Χρυσάλλης*» από το 1865 έως 1866.). Για τα τυπογραφεία και τις εφημερίδες. Το βραβείο δόθηκε το 1867 στον Κ.Σάθα, οποίος σημειώνει για το σύγγραμμά του ότι: «*με όλην την πρωτοτυπίαν του έργου μου δεν μπορώ να καυχηθώ ότι παρουσιάζω τέλειον τι. Τουναντίον μάλιστα θεωρώ αυτό απλούν σχεδιάσμα πολλές δυνάμενον να υποστή προσθαιρέσεις υπό διαφόρων*». (Πα-

ρανίκας Μ., 1867. Σάθας Κ., 1868. Ευαγγελίδης Τ., 1936). Περισσότερα στοιχεία αυτών των πονημάτων θα παρουσιάσουμε στην συνέχεια.

Ιδιαίτερα στοιχεία για το θέμα αυτό υπάρχουν για την Εκπαίδευση από τον 16 αι. και μετά, οπότε και οι λόγιοι επιστρέφουν, οι Μητροπόλεις αρχίζουν να δημιουργούν εστίες Παιδείας, οι ιδιώτες «επενδύουν» στην εκπαίδευση των παιδιών τους και υπάρχει έτσι μια καταγραφή εκπαιδευτικής δραστηριότητας.

Για δυο περίπου αιώνες το κύριο μέλημα των Ελλήνων είναι η επιβίωσή τους και κύριο μέλημα της Εκκλησίας η διατήρηση του ρωμαϊκού στοιχείου (Ορθόδοξος Χριστιανισμός και ελληνική γλώσσα). Οι κίνδυνοι που εμφανίστηκαν ήταν πολλοί. Βίαιοι εξισλαμισμοί και ναυτολογήσεις, Παιδομάζωμα, Μισιονάριοι άλλων δογμάτων για αλλοίωση της Ορθόδοξης πίστης. Παράλληλα τα τοπικά ή μεγαλύτερης έκτασης επαναστατικά κινήματα και οι προσπάθειες απελευθέρωσης έγιναν αιτίες ώστε οι Οθωμανοί να σκληραίνουν για μεγάλο διάστημα την στάση τους απέναντι στους υπόδουλους Ραγιάδες. Τοπικοί άρχοντες μη υπακούοντας στην Πύλη διοικούσαν με αυταρχισμό αγνοώντας τα προνόμια των ραγιάδων.

Το Πατριαρχείο Κων/πολης μετά την εκλογή του Γεννάδιου Σχολάριου στον Πατριαρχικό θρόνο επαναλειτούργησε την Μεγάλη Πατριαρχική Σχολή με πρώτο Σχολάρχη τον Ματθαίο Καμαριώτη. Ο Μωάμεθ δίνει αυτή την ευκαιρία, όπως και πολλά προνόμια στον Πατριάρχη γιατί έτσι πιστεύει ότι θα μπορέσει να διοικήσει καλύτερα τους σκλαβωμένους Ραγιάδες. Οι Τούρκοι από την μια καταταρνανούσαν τους υπηκόους τους και από την άλλη ακολουθούσαν την αραβική παράδοση, δείχνοντας ανοχή στη λειτουργία σχολείων. Έτσι επέτρεψαν την ανασύσταση της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Είχαν επιπλέον την πεποίθηση ότι βοηθούσαν στην καλλιέργεια ενός αντιδυτικού πνεύματος, το οποίο θα απέτρεπε τους Ρωμιούς να συμμαχήσουν ή να συμφωνήσουν με τους Ρωμαιοκαθολικούς της Δύσης για δημιουργία απελευθερωτικού κινήματος.

Ο Γεννάδιος Σχολάριος συγκέντρωσε όλα τα προσόντα για να γίνει Πατριάρχης και γι' αυτό επιλέχθηκε. Ανήκε στην μερίδα των Ανθωνωτικών, ήταν μορφωμένος, γνώριζε και την λατινική, όπως και την Ορθόδοξη Θεολογία και είχε διδακτική πείρα. Η σύγκρουση τους με τον Πλήθωνα και η καύση των έργων του τελευταίου εκτός των πινάκων περιεχομένων τους ερμηνεύτηκε ως μια κίνηση προστασίας, αλλά και προσανατολισμού του Γένους σε μια νέα κατάσταση. Ο Πλήθωνας έδειχνε μια τάση εθνοτισμού, δημιουργίας μιας νέο-ειδωλολατρίας και αρχαιολατρίας. Ο Σχολάριος πίστευε στη συνέχιση της Χριστιανικής πορείας του Γένους, στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και απέρριψε τον Πλάτωνα, εισάγοντας στις σπουδές της Σχολής την Αριστοτελική Φιλοσοφία ή σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες τον Σχολαστικισμό. Ο ρόλος του Πατριάρχη αναδεικνύεται σε Εθνάρχη των Ρωμιών και η διοίκηση της Εκκλησίας εξελίχθηκε σε πολιτικό οργανισμό για τη διοίκησή τους. (Παπαρρηγόπουλος Κ., χ.χ. Μεταλληνός Γ., 1989). Η περίεργη αυτή οθωμανική πολιτική ωφέλησε κυρίως τον Ελληνισμό της Κων/πολης, ίσως και κάποιων μεγάλων αστικών κέντρων της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν είχε όμως ούτε συνέπεια, ούτε οργανωμένο πλαίσιο, ώστε ν' ανταποκρίνεται σε όλους τους Ρωμιούς.

Όσοι αναφέρονται σ' αυτήν την περίοδο ξεκινούν πάντα από τους τελευταίους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εξετάζοντας το πνεύμα της Παιδείας και την εκκλησιαστικοπολιτική κατάσταση (Ενωτικοί – Ανθηνωτικοί). Θέλουν να δείξουν ότι τελικά αυτοί που παρέμειναν μετά την Άλωση και επηρέασαν τα εκπαιδευτικά πράγματα ήταν μια μερίδα μορφωμένων ανθηνωτικών κληρικών (Επισκόπων ή ιερέων), οι οποίοι αυτό που κάνουν είναι να συντηρήσουν την ήδη παγιωμένη κατάσταση του Βυζαντίου. Παράλληλα σε αυτούς προστίθεται και μια μερίδα κατώτερου κλήρου (ιερείς ή μοναχοί), οι οποίοι όμως δεν έχουν τόσο υψηλή μόρφωση. Διδάσκουν παρόλα αυτά σε μαθητές, όπου αυτοί υπήρχαν εκτός Κων/πολης. (Παρανίκας Μ., 1867). Τέλος ένα άλλο κύριο στοιχείο είναι ότι η Εκπαίδευση ήταν και παρέμεινε στα χέρια της Εκκλησίας, τα μοναστήρια συνέχισαν να είναι εκπαιδευτικά κέντρα και προστέθηκαν οι νάρθηκες των ναών και ιδιωτικά τα σπίτια των πλουσίων οικογενειών, ως χώροι εκπαίδευσης. Μετά τα μέσα του 16^{ου} αι. επαναλειτουργούν Σχολές που είχαν παύσει την λειτουργία τους ή χτίζονται σχολεία και νέες Σχολές. Η παύση λειτουργίας των Σχολών είχε γίνει γιατί είτε οι λόγιοι φεύγοντας για τη Δύση άφηναν χωρίς διδακτικό προσωπικό αυτές ή γιατί η φυγή ή η σφαγή του πληθυσμού αποστερούσε αυτές από μαθητές.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

Ένα πρώτο λοιπόν και κύριο χαρακτηριστικό είναι ότι συνδέουν στην Εισαγωγή τους την αρχαία Ελλάδα με το Βυζάντιο και το υπόδουλο Γένος, ως μια συνέχεια, γιατί τότε διαμορφωνόταν και αποκρυστάλλωνε η εθνική ταυτότητα του νεοελληνικού Κράτους. Έτσι επειδή τα κείμενα αυτά γράφτηκαν μετά την Επανάσταση του 1821 δεν άφηναν καμία υπόνοια ότι υπήρχε μια συνέχεια από τον αρχαίο ελληνικό και βυζαντινό παρελθόν.

Θεωρούν την περίοδο μετά την Άλωση ως μια συνέχεια της ζωής και του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας και της Αυτοκρατορίας. Δεν αρχίζει δηλ. μια διαφορετική κοινωνία με νέα νοοτροπία, αποκομμένη από το παρελθόν της, αλλά ότι περισώθηκε απ' αυτό συνεχίζει να ζει και να υπάρχει. Με βάση αυτό και για ενάμισι περίπου αιώνα πορεύτηκαν τα εκπαιδευτικά ζητήματα και πράγματα στον υπόδουλο Ελληνισμό. Σε αντίθεση βέβαια με ότι συνέβαινε στην Ευρώπη πολιτικά και επιστημονικά, μια συντηρητική στάση εκπορευόμενη από την Εκκλησία κυριαρχούσε στην Τουρκοκρατούμενη Ρωμιοσύνη. Όταν λέμε συντήρηση δεν εννοούμε πάντα οπισθοδρόμηση, αλλά στάση σε κάτι ή ακόμη διατήρηση πραγμάτων και αξιών που αποκτήθηκαν ή κληρονομήθηκαν από παλιά.

Μετά την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας πολλοί λόγιοι Έλληνες κατέφυγαν στην Δύση, μεταφέροντας εκεί ως πολύτιμα κειμήλια την σοφία και τα συγγράμματα των ένδοξων προγόνων μας. Εκεί δεν κάθισαν με σταυρωμένα τα χέρια, αλλά βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος από τη δίψα για μάθηση των αρχαίων Ελλήνων από τους Δυτικούς, επιδόθηκαν σ' αυτή τη διδασκαλία. Ευδοκίμησαν τόσο πολύ τα ελληνικά γράμματα, ώστε στέκονταν με σεβασμό όλοι οι μορφωμένοι Ευρωπαίοι απέναντι στους Έλληνες πρόσφυγες λόγιους. Οι περισσότεροι απ' αυτούς βέβαια εγκατέλειψαν την Ορθόδοξη πίστη τους και μεταστράφηκαν στον Ρωμαιοκαθολικισμό ή θεώρησαν ότι το ευρωπαϊκό πνεύμα και οι ευρωπαϊκές επιστήμες είναι ανώτερες από την βυζαντινή Παράδοση.

Μέχρι τότε η Δύση αγνοούσε πολλά πράγματα για την Ανατολή. Όσοι παρέμειναν στην υπόδουλη Ελλάδα μη μπορώντας να προάγουν τα Γράμματα και την Παιδεία, διδάσκοντας τους άλλους, κρύφτηκαν σε ερημικά μέρη. Αυτοί είτε ήταν κληρικοί ή έγιναν μοναχοί από λαϊκοί που ήσαν, αφού οι Τούρκοι δεν καταδίωκαν τόσο πολύ τους μοναχούς. Εκεί, εκείνος που γνώριζε περισσότερα γράμματα τα δίδασκε στους άλλους, ώστε να διατηρηθεί αυτή η μικρή φλόγα του ελληνισμού άσβεστη και μακριά από τα αστικά κέντρα κατέφυγαν πολλοί για να διδάξουν ή να διδαχθούν. Ο Αναστάσιος Γούδας παρομοιάζει το φαινόμενο αυτό με κάτι αντίστοιχο που είχε συμβεί την εποχή του αγίου Αντωνίου, ο οποίος προσήλκυε στην έρημο κόσμο, έτσι ώστε να ερημώνουν οι πόλεις και να κατοικείται η έρημος.

Η έλλειψη επίσης υλικών γραφής τους έκανε να εφευρίσκουν άλλους τρόπους και υλικά. Έτσι την μεμβράνη για την εξάσκηση της γραφής την αντικατέστησαν με φλοιούς από δένδρα ή από σανίδες (απ' όπου προέρχεται και η λέξη πινακίς) ή έγγραφαν πάνω σε άλλες μεμβράνες που ήδη υπήρχαν γραμμένα αρχαία κείμενα και προήλθαν τα παλίμψηστα, δηλ. έζυναν την παλιά γραφή και έγγραφαν καινούργια κείμενα. Έτσι όμως κατέστρεφαν τα αρχαιότερα κείμενα με εκείνα των προσωπικών τους γνώσεων, χωρίς να κατανοούν την μεγάλη καταστροφή που έκαναν, αφού τα νεότερα είχαν μικρότερη αξία. Το κύριο περιεχόμενο των νεότερων κειμένων ήταν ύμνοι αγίων. Πολλές φορές όμως καταδιώχτηκαν από τους Τούρκους, ποτέ όμως δεν έπαψαν να επιτελούν το έργο τους (Παρανίκας Μ., 1867. Γούδας Α., 1870).

Όλα αυτά γίνονταν στις σκήτες, και στις σπηλιές. Ύστερα από αρκετό διάστημα μεταφέρθηκαν οι δραστηριότητες αυτές στους νάρθηκες των ναών και των μοναστηριών. Η συνήθεια αυτή επικράτησε τότε και συνεχίσθηκε ακόμη και μετά την Επανάσταση στις Τουρκοκρατούμενες περιοχές. Δημόσια σχολεία δεν υπήρχαν. Μόνο στο Πατριαρχείο Κων/πολης και σε μερικές απόκεντρες περιοχές διατηρήθηκαν μερικές ατελείς Σχολές. Υπήρξε επίσης και ένας φόβος από τους Έλληνες του εξωτερικού για ένα μεγάλο διάστημα να μην επιστρέψουν και μεταφέρουν στον ελλαδικό χώρο τις γνώσεις που είχαν αποκτήσει και αναπτύξει στο εξωτερικό μήπως και αυτές δεν ευδοκιμήσουν εδώ. (Γούδας Α., 1870).

Είναι πλέον δεδομένο ότι η ακριβής έρευνα αυτής της περιόδου της Φιλολογίας και της Ιστορίας είναι από τις πιο σκοτεινές, γιατί υπάρχει παντελής έλλειψη πονημάτων

και ειδικών μελετών ακόμη και από επιστήμονες της Δύσης. Το τελευταίο δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι νόμισαν ότι με την Άλωση της Κων/πολης από τους Οθωμανούς παύει να υπάρχει πλέον και η ιστορία της μεσαιωνικής Ελλάδας. Έτσι άφησαν ανεξέταστη αυτή την περίοδο των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής Παιδείας, όπως επίσης και επειδή οι γνώσεις και τα μέσα να εξετάσουν τον ελλαδικό χώρο ήταν απρόσιτα και λίγα. Για τους περισσότερους από αυτούς η Ελλάδα ήταν μια άγνωστη χώρα μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αι. επιπλέον και γιατί η επικοινωνία με τους βάρβαρους κατακτητές ήταν αδύνατη. Από την εποχή αυτή και μετά λόγιοι, περιηγητές και θεολόγοι αρχίζουν να επισκέπτονται την χώρα μας και να γνωρίζουν τις καταστάσεις που επικρατούσαν μεταξύ των κατοίκων της. Με την πάροδο του χρόνου τόσο αύξανε και ο αριθμός όλων αυτών των Ευρωπαίων που έρχονταν στην χώρα μας και έτσι αυτή γινόταν ολοένα και πιο γνωστή στην Ευρώπη με την έκδοση των συγγραμμάτων αυτών των περιηγητών. Στα συγγράμματα αυτά βέβαια είτε δεν έχουμε καμία αναφορά ή ελάχιστα στοιχεία για την παιδεία στον ελληνικό χώρο, όπως και για τους Έλληνες λόγιους. Ακόμη και όσα αναφέρονται στην Τουρκοκρατία από τον Γερμανός Κρούσιος και προέρχονται από την αλληλογραφία του με τον Ζυγομαλά είναι ελάχιστα (Ράνσιμαν Σ., 1979. Ειδήσεις για λειτουργία σχολείων έγιναν γνωστές στη Δύση διασπαρμένες σε διάφορα συγγράμματα και πολύ λίγα στοιχεία σε μονογραφίες. Υπήρχε μάλιστα η πεποίθηση ότι υλικό για την εποχή αυτή υπάρχει σε Βιβλιοθήκες του εξωτερικού. Τα όσα επίσης έγραψαν οι λόγιοι της Ευρώπης για την δουλεία του Γένους μας είναι εντελώς ανούσια σε στοιχεία και δεν έχει διδακτικό χαρακτήρα, αφού αυτοί εμβαθύνουν και ενδιαφέρονται κυρίως στην κλασική αρχαιότητα. Θεωρούν ότι η περίοδος του Βυζαντίου και μετά την Άλωση είναι εντελώς άγονη πνευματικά και επιστημονικά. Πιστεύουν μάλιστα ότι οι Έλληνες ήταν όλοι αμαθείς και αγράμματοι και δεν είχαν γνώση της ιστορίας και του ένδοξου παρελθόντος τους. Οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν όμως με την περίοδο αυτή δηλ. τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου και τα μετά την Άλωση έχουν την πεποίθηση ότι η έρευνα και η γνώση δεν είναι μόνο έργο περισπούδαστο, αλλά και αναγκαίο για τη διατήρηση της εθνικής ιστορίας και φιλολογίας. Έτσι θα μπορέσουν ν' αποδείξουν ότι είναι αναληθή τα όσα έγραφαν οι Ευρωπαίοι συγγραφείς. Παρά την άγνοια και την αμάθεια της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, υπήρξαν κάποιοι που αναδείχθηκαν για την συγγραφική τους ικανότητα, για την φιλοπατρία τους, για τις γνώσεις και την πολυμάθεια τους και για την προσφορά τους στην Παιδεία του έθνους και οι οποίοι αποτελούν ξεχωριστά παραδείγματα ακόμη και για τους άλλους λαούς. Ο Παράνικας απευθυνόμενος στους Κωνσταντινοπολίτες υπεραμύνεται όλων εκείνων των *«αιδίων πατέρων και διδασκάλων οίτινες εκαλλιέργησαν κατά το δυνατόν τα γράμματα, ούτω δε διετήρησαν την θρησκείαν και την γλώσσαν, τα τιμαλφέστερα ημών πράγματα»* μετά την Άλωση. Επικρίνει ως επιπόλαιους και ψεύτες τους περιηγητές εκείνους, οι οποίοι περιέγραψαν το Έθνος μας εκείνη την εποχή ότι ήταν μια ομάδα βαρβάρων. Στο «Σχεδιάσμα» κάνει μια σύνδεση με το παρελθόν, όπου στο Βυζάντιο με την σύζευξη Χριστιανισμού και Ελληνισμού καλλιεργήθηκαν τα γράμματα και οι επιστήμες. Στη συνέχεια και μετά την Άλωση οι μορφωμένοι και καλλιεργημένοι Έλληνες μεταλαμπάδευσαν αυτόν τον πλούτο στην Ευρώπη με αποτέλεσμα να υπάρξει γοργή πολιτιστική ανάπτυξη, ενώ στον Τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό ένας μαρα-

σμός. Παρόλα αυτά όμως χάρη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως, για το οποίο οι Χριστιανοί «οφείλομεν σεβασμόν, ως Έθνος και ευγνωμοσύνην απερίγραπτον» έγινε το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο, αλλά και η «σωστική κιβωτός» βοήθησε στη διατήρηση της πίστης μας και στην ελπίδα της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού. Παρουσιάζει μαρτυρίες για την προσφορά των ιερέων και της Εκκλησίας στην εκπαίδευση των Ελλήνων εκείνης της εποχής ως συνέχεια της βυζαντινής Παράδοσης. Σημειώνει σε μια παραπομπή του στον Σοφοκλή Οικονόμο τα εξής: «*Τα κατεσπαρμένα Μοναστήρια...και πάντοτε ου μακράν τοις Ορθοδόξι Έλλησι παρέσχον την ωφέλειαν, πολλώ δε μάλλον κατά τον δεινόν χειμώννα (ενν. την σκλαβιά)...και Σχολεία εν τοις πλείστοις ου διέλιπον*». Ανα φέρει παρακάτω ότι ο Ευθύμιος Καστόρχης λέγει: «*Το μόνον βέβαιον είναι ότι τα Μοναστήρια και πάλιν όχι πάντα ταύτα, ήσαν και σχολεία των γραμμάτων και καταφύγιον των τότε λογίων*». Επισημαίνει τέλος τον ρόλο που έπαιξε η επανασύσταση της Μεγάλης του Γένους Σχολής στην ανάπτυξη των γραμμάτων (Παρανίκας, 1867).

Αναφέρεται μάλιστα ότι πολλοί ήταν εκείνοι που την περίοδο του 15^{ου} και 16^{ου} αι., όταν έπαψε να υπάρχει εθνική Κυβέρνηση, δηλ. κεντρική εθνική εξουσία, αυτοί έδωσαν την περιουσία τους για ίδρυση σχολείων όπου ήταν δυνατόν να διατηρηθούν και να ευδοκιμήσουν αυτά. Κάλυπταν τα έξοδα μόρφωσης απόρων νέων, οι οποίοι στη συνέχεια έγιναν οι δάσκαλοι εκείνοι που φώτισαν το Γένος και οι συνεργάτες της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση των ιεραποστολικών ομάδων των ετεροδόξων που εμφανίστηκαν με σκοπό να αλλοιώσουν την ορθόδοξη πίστη και παράδοση.

Την περίοδο αυτή λοιπόν κυριαρχεί στο Πατριαρχείο και την Κων/πολη η ομάδα των «αριστοτελικών» ή «σχολαστικών», ενώ αργότερα θα επικρατήσουν οι «νεωτερικοί» ή προοδευτικοί». Κατ' άλλους η διαφοροποίηση αυτή γίνεται μεταξύ των «παραδοσιακών» και των «ευρωπαϊστών» ή «δυτικόφρονων», όπου Δύση σημαίνει το ρωμαιοκαθολικό και ευρωπαϊκό πνεύμα. Η σημερινή βιβλιογραφία που υποστηρίζει την βυζαντινή παράδοση εννοεί μια μορφή Παιδείας σύμφωνη με την έννοια που υπάρχει στον ορισμό της από τον Μ.Βασίλειο, δηλ. τον καθαρισμό του ανθρώπου από τις κηλίδες της αμαρτίας. Έχει καθαρά ηθική και θρησκευτική σημασία, αφού ο τύπος του μαθητή που διαμορφώνεται από αυτήν την εκπαίδευση πρέπει να οδηγηθεί στην πνευματική ανύψωση και σε κατάσταση αγιοσύνης, έχοντας παράλληλα και γνώσεις αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και ιστορίας, θεολογίας και γνώσεις τεχνικών επαγγελμάτων. Αντίθετα η ευρωπαϊκή Παιδεία θέλει να φτιάξει μαθητές που θα είναι κάτι σαν τους σημερινούς τεχνοκράτες, αποκόβοντας την ηθική από το επάγγελμα ή την μόρφωση γενικότερα. Καλύτερα των δυο αυτών είναι ο συνδυασμός τους και η συνύπαρξή του.

Ο Αριστοτέλης είχε ήδη γίνει γνωστός στην Ευρώπη από τις αραβικές μεταφράσεις του Αβερρόη. Αποτέλεσμα της αριστοτελικής Φιλοσοφίας στην Θεολογία ήταν ο Σχολαστικισμός. Σε βασικές γραμμές η αποδοχή των ευρωπαίων ήταν ότι η αριστοτελική μέθοδος ήταν ένας κώδικας αλάθητης γνώσης για το υπαρκτό και πραγματικό. Ο Μάρτιν Κράους ή Κρούσιος στο Τουρκογραεσία (μια από τις βασικές πηγές για την εξέταση αυτής της περιόδου), Καθηγητής στην Τυβίγγη της Γερμανίας στα 1555 δια-

τηρεί τακτική αλληλογραφία με τον ελληνικό κλήρο της Κων/πολης. Περιγράφει την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης με μελανά χρώματα, αφού λέει ότι «στην Ελλάδα δεν ανθούν πουθενά οι σπουδές...και υπάρχουν τα στοιχειώδη σχολεία, όπου τα παιδιά μαθαίνουν να διαβάζουν το Ωρολόγιον, την Οκτώηχο, το Ψαλτήρι και άλλα λειτουργικά βιβλία. Μεταξύ των μοναχών και των ιερέων που τα διδάσκουν ελάχιστοι τα καταλαβαίνουν», δηλ. ακόμη και οι ιερείς μηχανικά διάβαζαν ευχές ή έψελναν ύμνους της Εκκλησίας, τους οποίους δίδασκαν στη συνέχεια στα παιδιά. Ο Ράνσιμαν στέκεται στην Πατριαρχική Ακαδημία, χαρακτηρίζει άδικο τον Κρούσιο έναντι του Πατριαρχείου, όμως και αυτός υποστηρίζει ότι εκτός της Πατριαρχικής Ακαδημίας, η εκπαίδευση στον υπόλοιπο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρισκόταν στη διάθεση των ιδιωτών. Με απόλυτο τρόπο υποστηρίζει ότι δεν υπήρχε ούτε ένας διανοούμενος μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αι. Διατυπώνει την άποψη ότι οι λόγιοι βρίσκονταν στη Δύση και ιδιαίτερα στην Βενετία. Επιστρέφουν στον ελλαδικό χώρο στα μέσα του 16ου αι. Σε μια γενική εκτίμηση και ο Ράνσιμαν διαπιστώνει ότι επίσημη απαγόρευση για ίδρυση σχολείων δεν υπήρχε, αλλά τα σχολικά κτίρια και η λειτουργία των σχολείων βρίσκονταν στη διάθεση των Τούρκων και οι μαθητές θα υφίσταντο πολλά δυσάρεστα πράγματα, οπότε δεν άξιζε να υπάρχουν σχολεία. Υπήρχε επίσης και ανεπαρκής αριθμός δασκάλων. Παρόλα αυτά ξεκινάει με την πεποίθηση ότι η ίδια η Εκκλησία έδειξε αμέλεια και αδυναμία για την Εκπαίδευση των Ελλήνων (Ράνσιμαν Σ., 1979. Χολέβας Κ., 2002). Μια άλλη μεγάλη αμέλεια της Εκκλησίας κατά τον Κ.Παπαρρηγόπουλο ήταν το ότι δεν φρόντισε για τον εξελληνισμό των αλλόγλωσσων υπόδουλων Χριστιανών (Παπαρρηγόπουλος Κ., χ.χ.)

Ο Τρ. Ευαγγελίδης, προσπάθησε ν' ανακαλύψει νέα στοιχεία πέρα από αυτά των τριών που έλαβαν μέρος στον προαναφερθέντα διαγωνισμό, αλλά συνεχώς δεχόταν την απάντηση ότι δεν υπήρχαν στοιχεία. Περιγράφει περίπου με το ίδιο τρόπο την εκπαιδευτική κατάσταση των ραγιαδών. Θεωρεί ότι η καλλιέργεια των γραμμάτων ήταν επικίνδυνο εγχείρημα. Οι Τούρκοι είχαν επιβάλει απαγορευτικούς νόμους για να εμποδίσουν τους Ρωμιούς (γιατί λέει το Έλληνας δεν ακουγόταν πουθενά στην Ανατολή) να μορφωθούν με τον κίνδυνο, αργότερα είτε από την μελέτη των αρχαίων και βυζαντινών συγγραφέων ή από τα όσα θα διακηρύξει η Γαλλική Επανάσταση να δημιουργηθούν επαναστατικές εστίες και απελευθερωτικά κινήματα. Παρόλα αυτά όμως οι Έλληνες βρήκαν την ευκαιρία να μορφωθούν. Η εκπαίδευση, έστω στοιχειώδης, δεν προσφερόταν μόνο στους άνδρες, αλλά και στις γυναίκες. Ο Ευαγγελίδης αξιοποιώντας στοιχεία του Μ. Γεδεών για την λειτουργία σχολείων, σημειώνει ότι υπήρξε στην Μυτιλήνη κατά τη δεκαετία 1520-1530 η αρχαιότερη Σχολή θηλέων. Στα γυναικεία μοναστήρια επίσης, όπου λειτουργούσαν σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, λάμβαναν μόρφωση εκεί και γυναίκες. Αναφέρει και αυτός ότι σκοπός της εκπαίδευσης εκείνη την εποχή ήταν εκείνη των βυζαντινών χρόνων για την ανάδειξη θεοφιλών πολιτών και Χριστιανών. Ιδιαίτερα μετά την Τοπική Σύνοδο, την οποία συγκάλεσε στην Κων/πολη το 1593 ο Ιερεμίας Β' ο Τρανός καταγράφεται ότι η εκπαίδευση των παιδιών γινόταν στα σχολεία τα οποία ήταν προσαρτημένα στα Μοναστήρια από δασκάλους κληρικούς. Αυτοί είχαν την έγκριση της Εκκλησίας, αφού πρώτα

είχαν εξεταστεί οι θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, ώστε να μην υπάρχει πρόβλημα αιρετικής ή ετερόδοξης διδασκαλίας. Στην Σύνοδο αποφασίστηκε μεταξύ άλλων «*κάθε επίσκοπος στην περιοχή του με φροντίδα του και με τη δυνατότητα των οικονομικών του να ενεργεί, έτσι ώστε τα θεία και ιερά γράμματα να διδαχτούν*». Αυτό α) ήταν μια επίσημη ανακοίνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την εξάπλωση της Παιδείας σε όλη την Επικράτειά της και κάτω από την επίβλεψή της και β) καθοριζόταν το περιεχόμενο των σπουδών σε πολύ γενική βάση που είναι τα θεία και ιερά γράμματα. Η ευρύτητα της ύλης επαφιόταν στον διδάσκοντα. Πολλοί όμως ήταν εκείνοι οι Αρχιερείς, οι οποίοι επικαλέστηκαν αδυναμία εκτέλεσης αυτής της προτροπής λόγω οικονομικής ανέχειας. (Ευαγγελίδης Τ., 1936. Ράνσιμαν Σ., 1979. Μεταλληνός Γ., 1989)

Τόποι και μέθοδοι διδασκαλίας

Χώροι διδασκαλίας κατά την βυζαντινή παράδοση και συνέχεια στην Εκπαίδευση ήταν τα μοναστήρια οι περίβολοι και οι νάρθηκες των ναών σε πόλεις και χωριά, όπου υπήρχε η ανοχή των Τούρκων αρχόντων ή υπήρχαν κάποιοι για να διδάξουν ή ακόμη αν υπήρχαν μαθητές.

Τα περισσότερα σχολεία ήταν τα *κοινά*, δηλ. στοιχειώδους εκπαίδευσης και αργότερα δημιουργήθηκαν και τα *ανώτερα*. Αυτά είχαν διάφορες ονομασίες όπως Ακαδημία, Λύκειον, Μουσείον, Ελληνομουσειόν, Παιδαγωγείον, Σχολείον, Σχολή κ.α. Σε αυτά διδάσκονταν ανάγνωση και γραφή με βάση τα βιβλία που προαναφέραμε. Διδασκόταν επίσης Αριθμητική, Λογαριθμική.

Λεπτομέρειες για την ακριβή εκπαιδευτική δραστηριότητα και για τα σχολεία, όπου αυτά λειτουργούσαν δεν υπάρχουν. Ο λόγος είναι ότι δεν υπήρχε ενδιαφέρον τότε για την καταγραφή αυτών των στοιχείων αφού το πρωταρχικό ήταν η επιβίωση και μόνο. Αναφέρεται όμως ότι λειτουργούσαν σχολεία στην Τραπεζούντα οκτώ χρόνια μετά την πτώση της Πόλης, όπως επίσης και στις Φραγκοκρατούμενες περιοχές. Στα μέσα του 18^{ου} αι. υπάρχουν οι πρώτες αναφορές για τον αριθμό των σχολείων. Ο Αναστάσιος Μιχαήλ το 1706 αριθμεί σε 40 τα σχολεία σε όλη την Ελλάδα και την Μ. Ασία, όπως και ο Αλέξανδρος Ελλάδος το 1714. Τον ίδιο περίπου αριθμό δίνει το 1758 ο Γεώργιος Κωνσταντίνου. Όσες προσπάθειες έγιναν αργότερα για ακριβή πληροφόρηση στοιχείων σχετικά με την εκπαίδευση μετά την Άλωση δυστυχώς δεν καρποφόρησαν. Σ' αυτό το ζήτημα λοιπόν μέχρι και σήμερα μένουμε σε σπάνιες πληροφορίες και σε έμμεσα υποκειμενικά συμπεράσματα ή εικασίες.

Τα θρανία εισάγονται γύρω στον 18^ο αι. από τον Γ. Γεννάδιο και υπήρχαν στην Βλαχία. Μέχρι τότε οι μαθητές κάθονταν πάνω σε τάπητα ή ψάθα ή προβιά ημικυκλικά του δασκάλου και ο δάσκαλος σε ένα μικρό κάθισμα. Η διδασκαλία γινόταν ως εξής: Ο μαθητής κρατούσε ένα μικρό πινακάκι. Έκαναν τον σταυρό τους και μετά έπρεπε να αρχίσουν είτε να λένε τα γράμματα μια λέξης ή να συλλαβίζουν αυτή ή να διαβά-

ζουν ένα κείμενο. Πολλές φορές η εκφώνηση ενός κειμένου γινόταν απ' όλους τους μαθητές. Ο δάσκαλος κρατούσε ένα ραβδί, ώστε αν η κατάσταση ξέφευγε και οι μαθητές δημιουργούσαν έντονο θόρυβο, αυτός επέβαλε την τάξη. Εκτός αυτού χρειαζόταν για τις τιμωρίες των μαθητών, οι οποίες ήταν αναγκαίες σύμφωνα με τις αγιογραφικές αναφορές, ιδιαίτερα του βιβλίου των Παροιμιών για τον σωφρονισμό των άτακτων. Από παραταθέντα στοιχεία περιηγητών μαθαίνουμε ότι στην Αθήνα κατά τον 17ο αι. οι δάσκαλοι έπρεπε να πληρωθούν για να δεχτούν τους μαθητές τους. Οι επιμελείς μαθητές επιβραβεύονταν, ενώ οι αμελείς τιμωρούνταν.

Αυτή λοιπόν ήταν η μέθοδος διδασκαλίας και λειτουργίας των κοινών σχολείων: α) ιερείς ή μοναχοί διδάσκοντες, β) ιερατικά κείμενα ως διδακτικά εγχειρίδια και γ) αποστήθιση του μαθήματος με τιμωρίες ή επιβραβεύσεις. Ο Κερκυραίος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός τον 16^ο αι. ονομάζει την παιδεία αυτή ως Κολλυβογράμματα. Οι ιερείς διάβαζαν τα Κόλλυβα και τις ίδιες ευχές μάθαιναν στα παιδιά ως ανάγνωση. Ο Σοφιανός επεκτείνει την έννοια και στο ότι δεν κατανοούσαν τα κείμενα που διάβαζαν. Η μέθοδος πάντως αυτή διατηρήθηκε μέχρι τον 18^ο αι. Τότε εισήχθη η αλληλοδιδασκτική από τον Κοραή και άλλους λογίους. Την μέθοδο αυτή εισήγαγε στην Ευρώπη από την Ινδία ο Άγγλος Ανδρέας Μπελ (Ευαγγελίδης Τ., 1936).

Η θεολογική και εκπαιδευτική προσφορά λογίων ανδρών

Η θεολογική συγγραφική παραγωγή κατά τον 15^ο αι. συνεχίζεται με κείμενα κυρίως αντιρρητικά κατά Λατίνων. Κυρίαρχο πρόσωπο μετά την Άλωση είναι ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο πρώτος Πατριάρχης και Εθνάρχης των υπόδουλων Ρωμιών. Ανήκε στους ανθωνικούς, θεωρήθηκε μαθητής του Μάρκου Ευγενικού και ήταν σφοδρός εχθρός του Γεώργιου Πλήθωνα – Γεμιστού. Η πράξη του να κάψει τα βιβλία του αντιπάλου του και ν' αφήσει μόνο τους Πίνακες περιεχομένων θεωρήθηκε ως μια πράξη προστασίας του Ελληνισμού από εθνοτικές προπαγάνδες, αλλά και μια κίνηση που έδειχνε ότι η πολιτική του στρεφόταν υπέρ του Αριστοτέλη και όχι του Πλάτωνα, όπως και στην ιστορική συνέχεια Αρχαία Ελλάδα – Βυζάντιο – Υπόδουλο Γένος (Ζήσης Θ., Πρωτοπρεσβύτερος, 1988). Ανασυσταίνει την Πατριαρχική Ακαδημία και έχει χαρακτηριστεί εκείνος που διέσωσε τα λείψανα του Γένους από τον αφανισμό. Χαρακτηρίζεται από την άλλη όμως λάτρης του Σχολαστικισμού και ανυποψίαστος της ελληνικής παράδοσης. Συνέγραψε έργα κατά των καινοτομιών των Λατίνων και για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος υπερασπιζόμενος την Ορθοδοξία. Ο Γεώργιος Αμηρούτζης ο Τραπεζούντιος. Ο Α. Δημητρακόπουλος μιλάει με κολακευτικά λόγια γ' αυτόν και τον κατατάσσει στους υπερασπιστές της Ορθοδοξίας. Συμμετείχε στην Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας. Αιχμαλωτίστηκε μετά την κατάληψη της Τραπεζούντας από τους Τούρκους και οδηγήθηκε στην Ανδριανούπολη. Σε επιστολή την οποία έστειλε στον ηγεμόνα Ναυπλίας Δημήτριο και αποσπάσματα της παραθέτει ο Αλλάτιος αναφέρει ιστορικά στοιχεία για την Σύνοδο στην οποία συμμετείχε και

δεν αποδέχεται γι' αυτήν τον χαρακτηρισμό της ως Οικουμενικής. Η αιτιολόγηση της άποψης του ήταν ότι εφόσον δεν υπέγραψαν τις αποφάσεις της Ορθόδοξοι Πατριάρχες δεν μπορεί να έχει αυτό τον χαρακτήρα. Για την γνησιότητα της επιστολής αυτής αμφιβάλλει ο Gill, την οποία αποδίδει στον Γεώργιο Κορέσιο (Δημητρακόπουλος Α., 1872. Gill, J., 1958). Ο Ματθαίος Καμαριώτης Καθηγητής της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας, πρώτος Σχολάρχης της Μεγάλης του Γένους Σχολής στην Κων/πολη μετά την Άλωση. Συνέγραψε κείμενο με τίτλο: «*Ανάπτυξις του ιερού Συμβόλου*». Ο Μιχαήλ Αποστόλης μετά την Άλωση κατέφυγε στην Ιταλία δίπλα στον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Μετά από αρκετό χρονικό διάστημα εγκαταστάθηκε στην Κρήτη αντιγράφοντας και συγγράφοντας κείμενα γύρω από την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Ο Ιωάννης Μόσχος καταγόμενος από την Λακωνία, ίδρυσε εκεί σχολείο μετά την Άλωση και συνέγραψε κείμενο ως απάντηση σε αυτούς που υπερασπίζονταν το Filioque. Συγκροτήθηκε επίσης Σύνοδος στην Κων/πολη του 1484, για την ανατροπή των αποφάσεων της Φλωρεντίας και συγγράφηκε Ακολουθία για όσους Ορθοδόξους, οι οποίοι είχαν μεταστραφεί στον Ρωμαιοκαθολικισμό και επέστρεφαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο Θωμάς (Θεοφάνης) Ελεαβούλκος, ο οποίος δίδαξε και υπήρξε Σχολάρχης της Πατριαρχικής Ακαδημίας (1543-1551) είχε ως μαθητές του πολλούς μετέπειτα Μητροπολίτες. Ο Παχώμιος Ρουσάνος (1509-1553) ο οποίος έγραψε πολλά ηθικοδιδασκτικά έργα, βιβλία Γραμματικής και θεολογικές διατριβές. Υπήρξε δριμύς επικριτής του Καρτάνου, ο οποίος μελετώντας την Π.Δ. έκανε πολλά λάθη κατά την μετάφρασή της και εξαιτίας αυτών είχε αναπτύξει αιρετική διδασκαλία (Σάθας Κ. , 1868. Δημητρακόπουλος Α., 1872).

Το Κρυφό σχολειό

Σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν μπορούμε να πούμε ότι η μοναδική εκπαιδευτική δραστηριότητα ήταν εκείνη του Κρυφού σχολείου, ούτε όμως ότι αυτό δεν λειτούργησε ποτέ. Η αλήθεια ανάμεσα στον θρύλο και το ιστορικό γεγονός βρίσκεται κάπου στην μέση. Από τα χρόνια της δημιουργίας του Νεοελληνικού Κράτους και μετά έχουμε οι δυο αντικρουόμενες ομάδες, στις οποίες διαβλέπουμε στην μια που το αρνείται ιδεοληπτικές και αντιεκκλησιαστικές προτιμήσεις, ενώ στην άλλη που το δέχεται ως μόνιμο γεγονός, μια εμμονή και μια εναγώνια προσπάθεια υποστήριξης της Εκκλησίας. Η Εκκλησία δεν έχει ανάγκη υποστήριξης από ένα και μοναδικό γεγονός για ν' αποδειχτεί ο σημαντικός ρόλος της στα θέματα Παιδείας κατά την Τουρκοκρατία.

Η λειτουργία του Κρυφού σχολείου έγινε σε συγκεκριμένες καταστάσεις και περιόδους. Καταρχήν δεν ήταν Κρυφά σχολεία όλα εκείνα που λειτούργησαν σε πόλεις και χωριά μέσα σε μοναστήρια και ναούς ελεύθερα και με την ανοχή των Τούρκων. Ούτε είναι ιστορικό ψέμα ότι στα μοναστήρια και στους ναούς διασώθηκε η Ρωμιοσύνη.

Κρυφό σχολειό λειτούργησε σε διάφορες περιοχές που ο Τούρκος άρχοντας ήταν σκληρός απέναντι στους υπόδουλους υπηκόους του και δεν ακολουθούσε τις εντολές της Κεντρικής Εξουσίας για ελευθερία στην εκπαίδευσή τους. Λειτούργησε όταν συνέβησαν τοπικά ή άλλα επαναστατικά κινήματα, οπότε και τα προνόμια αμέσως εξαφανίζονταν. Λειτούργησε σε περιόδους βίαιων εξισλαμισμών και ναυτολογήσεων και παιδομαζώματος. Δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες γιατί αφενός τέτοιες προαναφέραμε ότι δεν έχουμε ούτε και για περιόδους ειρηνικής διαβίωσης, αλλά και στις έκτακτες αυτές περιστάσεις πάλι ποιος ενδιαφερόταν για καταγραφή τέτοιου είδους γεγονότων. Η μη καταγραφή τους από την επίσημη Εκκλησία οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν εκπορεύτηκε, ούτε σχεδιάστηκε από αυτήν, αλλά από τους απλούς Χριστιανούς που ήθελαν τα παιδιά τους να μάθουν ελληνικά και να διδαχτούν την χριστιανική πίστη. Τέλος δεν είναι δυνατό ν' αποδεχτούμε ότι από μια παντελή έλλειψη σχολείων για δυο αιώνες δημιουργήθηκαν σχολεία και Σχολές που άρχισαν να εκπαιδεύουν τα Ελληνόπουλα, κι με βάση αυτόν τον συλλογισμό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε Κρυφό Σχολειό. Δυο αιώνες εκπαιδευτικής απραξίας ιστορικά δεν αποδεικνύεται ότι υπήρξαν, αλλά και να υπήρχαν δεν θα υπήρχε κανείς που να μίλαγε ελληνικά μετά απ' αυτό το κενό. Πρόκειται για ανιστόρητη υπερβολή.

Τα επιχειρήματα για την ύπαρξη Κρυφού σχολείου από τους υποστηρικτές του είναι: α) η Μονή Φιλοσόφου στη Δημητσάνα, η οποία είχε αυτή την ονομασία, β) η απώλεια κειμένων που να πιστοποιεί την ύπαρξή τους, γ) το γεγονός ότι ο φόβος του Τούρκου έκανε τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους πριν ξημερώσει στα μοναστήρια για να ξεκινήσει το μάθημα, δ) τα ταυτίζουν σαν μια μορφή αντίστασης του λαού προς τον κατακτητή, ε) η σκληρότητα, οι απαγορεύσεις και η φιλοχρηματία των Τούρκων αγάδων, στ) ότι η θεία Πρόνοια οδήγησε και φώτισε εκεί την ελληνική νεολαία, ζ) λογοτεχνικά κείμενα, ποιήματα, όπως το «Φεγγαράκι μου λαμπρό...» και πίνακες ζωγραφικής είναι αποδείξεις της ύπαρξής του και η) η ύπαρξη χώρων σήμερα σε πολλά μοναστήρια ή τοπωνυμιών, τα οποία έμμεσα αποδεικνύουν το γεγονός (Ευαγγελίδης Τ., 1936. Πετσάλης-Διομήδης Θ, 1947. Βοβολίνης Κ., 1952. Γριτσόπουλος Τ., 1962. Βουτιερίδης Η., 1976. Αλεξίου Ε., 1986. Μανδρίκας Α., 1992. Παλάζη Χ., 1995 Ευαγγελόπουλος Σ., 1998 Χολέβας Κ.2002).

Τα επιχειρήματα όσων θεωρούν μύθο το Κρυφό σχολειό είναι: α) η μη καταγραφή αυτού του γεγονότος επίσημα στην Εκκλησία, β) οποιαδήποτε άλλη ιστορική μαρτυρία, γ) η πλήρης ελευθερία και τα προνόμια για την Παιδεία που είχαν δοθεί στους Έλληνες από τους Τούρκους, δ) ιστορική φαντασίωση, αφού από τον 17^ο αι. και μετά λειτουργούν σχολεία, ε) μια παρεξήγηση ή σκοπιμότητα που χρειάζεται περισσότερη έρευνα, στ) η απουσία αναφορών σχετικά με την ονομασία της Μονής Φιλοσόφου στη Δημητσάνα ως Κρυφού Σχολείου, ζ) το ποίημα «Φεγγαράκι μου λαμπρό...» γράφτηκε μεταγενέστερα και είναι συνέπεια του θρύλου ή σημαίνει ότι τα μοναστήρια απείχαν πολύ μακριά από τις πόλεις και τα χωριά και γι' αυτό οι γονείς ετοίμαζαν και έστελναν σ' αυτά τα παιδιά τους πριν ξημερώσει, η) αποτελεί παραχάραξη της Ιστορίας και θ) ότι αποτελεί μέσο της προπαγάνδας του εθνικισμού ως στοιχείο της πολι-

τισμικής Ιστορίας σε αντιπαράθεση με την πολιτική Ιστορία (Βλαχογιάννης Γ., 1945. Κορδάτος Γ., χ.χ. Σακελλαρίου Χ, 1985. Βώρος Φ., 1985. Αγγέλου Α., 1999)

Η διατυπωθείσα από τον Μ. Γεδεών άποψη (ο οποίος έζησε τον 19ο αι και. εξετάζει την πνευματική κίνηση μετά τον 18^ο αι.), ότι: *«η τουρκική κυβέρνηση, ανεχόμενη την Χριστιανικήν θρησκείαν εγίνωσκεν, ότι εις τους ναούς αναγινώσκουσι και ψάλλουσιν οι παπάδες και οι ψάλται, και ότι τα αναγινωσκόμενα και ψαλλόμενα έπρεπε να διδασθώσιν εγκαίρως και συνεπώς ουδέποτε εν ομαλή καταστάσει πραγμάτων εμπόδισε την εν νάρθηξι και κελλίοις διδασκαλίαν»*. Η διπλωματική γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Φαναριώτης Γεδεών ικανοποιεί και τις δυο απόψεις περί Κρυφού σχολείου. Στο πρώτο μέρος του αποσπάσματος δεν αφήνει καμία υπόνοια ότι υπήρχαν εμπόδια στην εκπαίδευση των Ραγιάδων. Στη συνέχεια όμως αναφέρει κάτι που είτε εκούσια ή ακούσια δεν δίνεται τόση μεγάλη σημασία. Αυτά γινόντουσαν *εν ομαλή καταστάσει πραγμάτων*. Άρα δικαιώνονται όσα υποστηρίζουμε ότι σε δύσκολες στιγμές και περιόδους, οι οποίες ήταν συχνές και πάμπολλες στερείτο το δικαίωμα της εκπαίδευσης στους σκλαβωμένους Έλληνες. Επικαλούνται ως πηγή τους τον Μ. Γεδεών και αυτοί που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει ιστορική μαρτυρία για το Κρυφό Σχολείο. Η απάντηση σε αυτήν την αιτίαση είναι ότι δεν μπορούσε να υπάρξει από ανθρώπους μέσου ή κατώτερου μορφωτικού επιπέδου λόγω της αδυναμίας τους να επιχειρήσουν κάτι τέτοιο. Το Πατριαρχείο Κων/πολης από την άλλη δεν συγκέντρωσε στοιχεία τα οποία ν' αποδεικνύουν την ύπαρξη τέτοιων σχολείων με αυτή την ονομασία γιατί δεν επρόκειτο για οργανωμένη εκπαίδευση, ούτε για μια καινοτομία εκπαιδευτικής ανάγκης. Η εθνική σκοπιμότητα δεν έχει καμία θέση γιατί η σύνδεση Έθνους – Εκκλησίας μπορεί να συνδεθεί με πολλά άλλα γεγονότα και όχι με αυτό του Κρυφού σχολείου. Η ύπαρξη τέλος χώρων που στέγαζαν αυτήν την εκπαιδευτική δραστηριότητα, καθώς και η εκπαιδευτική παράδοση που είχε προηγηθεί στο Βυζάντιο, τα μοναστήρια να είναι εκπαιδευτικά κέντρα αποτελούν ένα επιπλέον θετικό επιχείρημα για το Κρυφό σχολείο (Γεδεών Μ. 1976. Πατρινέλλης Χ. 1974).

Συμπεράσματα

Κατά τη διάρκεια των χρόνων μετά την Άλωση το πρόβλημα της εκπαίδευσης των Ελλήνων εστιάζεται στην αδυναμία λειτουργίας σχολείων και Σχολών και στην έλλειψη διδακτικού προσωπικού. Είχε καταφύγει στο εξωτερικό η πλειοψηφία των μορφωμένων Ελλήνων με αποτέλεσμα η Ευρώπη να αποκτήσει μια νέα πνευματική ώθηση και ο εγχώριος ελληνικός πολιτισμός να οδηγηθεί σε μαρασμό. Η διάσωση του Ελληνισμού όμως γίνεται προτεραιότητα και των δυο μερών. Αφενός σώζεται στις ευρωπαϊκές χώρες, όπου οι Ανθρωπιστικές Επιστήμες εμπλουτίζουν το περιεχόμενο τους και αναπτύσσονται χάρη στο αρχαίο ελληνικό και βυζαντινό πνεύμα, το οποίο μεταλαμπαδεύεται και διδάσκεται στα Πανεπιστήμια της Δύσης. Δημιουργείται ένας εξελληνισμένος ευρωπαϊκός πολιτισμός, ο οποίος από τον 17^ο αι. και μετά θα

περάσει και στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Στον υπόδουλο Ελληνισμό αφετέρου, οι εναπομείναντες μορφωμένοι ιερείς, μοναχοί ή οι λόγιοι κινούνται σε επίπεδο στοιχειώδους εκπαίδευσης, ώστε να διατηρηθεί η μνήμη του παρελθόντος. Η διατήρηση Ορθοδοξίας και Ελληνισμού είναι τα δυο βασικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου της εκπαίδευσης. Όλα αυτά θα διαμορφώσουν την εθνική ταυτότητα μετά την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του Νεοελληνικού Κράτους.

Η Θεολογία ως επιστήμη έχει και αυτή δυο τάσεις. Στο εξωτερικό οι Έλληνες ασπάζονται τον Ρωμαιοκαθολικισμό, για να επωφεληθούν επαγγελματικά και οικονομικά. Κάποιοι απ' αυτούς στη συνέχεια θα επιστρέψουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία ή θα παραμείνουν Ορθόδοξοι έχοντας όμως επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από Δυτικές θεολογικές απόψεις. Ο Σχολαστικισμός δηλ. η συνένωση Αριστοτελισμού και Θεολογίας θα είναι επίσης κάτι το ελκυστικό το οποίο θα επηρεάσει την σκέψη τους. Στην Ελλάδα τα θεολογικά συγγράμματα θα επιμείνουν στη στήριξη της Ορθόδοξης διδασκαλίας για θέματα που είχαν σχέση με τις διαφορές με τον Ρωμαιοκαθολικισμό. Παράλληλα όμως οι συγγραφείς θεολογικών πραγματειών θα συγγράψουν και βιβλία Γραμματικής για διδακτικές κυρίως ανάγκες.

Η Εκκλησία έχει την ευθύνη και την εκπόρευση κάθε εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Τα προνόμια που δίνονται στον Πατριάρχη, τον καθιστούν πολιτικό και εκκλησιαστικό ηγέτη των Ρωμιών. Δίνεται έτσι η ευκαιρία να επαναλειτουργήσει η Πατριαρχική Ακαδημία, η οποία αποτελεί το μόνο φωτεινό σημείο στα σκοτεινά χρόνια μετά την Άλωση. Στην υπόλοιπη Ελλάδα όπου λειτουργούν σχολεία, αυτό γίνεται σε Μοναστήρια και Ναούς, ως συνέχεια της βυζαντινής συνήθειας και Παράδοσης. Η διδασκαλία όμως των γραμμάτων είναι πολύ φτωχή, αφού πέρα από το περιεχόμενο της διδασκαλίας, το οποίο ήταν βασικά η ελληνική γλώσσα, η οποία περιεχόταν στα εκκλησιαστικά βιβλία. Με την πάροδο του χρόνου αναπτύχθηκε η εκπαίδευση από την ιδιωτική πρωτοβουλία στα μέρη, τα οποία έχουμε ανάπτυξη του εμπορίου και σε περιορισμένο αριθμό μαθητών.

Η ελευθερία όμως που είχε δοθεί από του Τούρκους στους Έλληνες για δημιουργία σχολείων δεν ήταν συνεχής. Διάφορα εσωτερικά προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις ή οι αυθαιρεσίες και ο αυταρχισμός των τοπικών αρχόντων απαγόρευαν την ελεύθερη εκπαίδευση των Ελλήνων. Τότε λειτούργησε το Κρυφό λεγόμενο σχολείο. Γι' αυτό το σχολείο έχουν διατυπωθεί απόψεις, όπου η μια πλευρά θεωρεί ως Κρυφό σχολείο, οποιαδήποτε εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά την Τουρκοκρατία, η οποία γινόταν μέσα σε εκκλησιαστικούς χώρους και η άλλη πλευρά χαρακτηρίζει ως μύθο την ύπαρξή του. Η ουσία βρίσκεται στο ότι δεν υπάρχει γραπτές μαρτυρίες που επίσημα να ονομάζουν μια εκπαιδευτική δραστηριότητα με αυτό το όνομα. Οι έμμεσες αναφορές, η ανάλυση των ιστορικών δεδομένων της εποχής και οι χώροι λειτουργίας τέτοιων σχολείων είναι η απόδειξη της ύπαρξής τους. Η αποδόμησή του και ο χαρακτηρισμός του ως μύθου, το επιχείρημα που υπονοείται ότι όλοι οι υποστηρικτές ακόμη και ποιητές ή ζωγράφοι που υπερασπίστηκαν το Κρυφό σχολείο είναι μέρος της προπαγάνδας του εθνισμού και στήριξης της Εκκλησίας δεν μπορούν να ληφθούν ως

αντικειμενικές αποδείξεις, γιατί δεν βασίζονται πουθενά και παραμένουν ιδεολογήματα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Gill, J., (1958). A tractate about the Council of Florence attributed to George Amiroutzes, *The Journal of Ecclesiastical History* 9 (1958), σελ. 30-37.

Αγγέλου Α., (1999). *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Αλεξίου Ε. (1986). *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Βλαχογιάννης Γ. (1945). Το κρυφό σχολειό. *Νέα Εστία* 436 σσ 678-683.

Βοβολίνης, Κ.Α. (2002). *Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953* Αθήνα : Εκδόσεις Κέρκυρα.

Βουτιερίδης Η. (1976). *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Βώρος Φ. (1985). Η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας και συνήθειες μεθοδεύσεις παραχάραξης. *Εκπαιδευτικά* 1 σσ 62-75.

Γεδεών Μ. (1976), *Η Πνευματική Κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα.

Γούδας Α. (1870). *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τομ.Β'. Αθήνα: Χ.Ν.Φιλαδέλφως.

γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι της ενεστώσης (ιθ') εκατονταετηρίδος. Κωνσταντινούπολη.

Γριτσόπουλος Γ., (1962). Το κρυφό σχολειό. *Παρνασσός* 4 σ. 76εξ.

Ευαγγελίδης Τ. (1936). *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*. Τομ.Α', Αθήνα: Α.Χαλκιάπουλου

Ευαγγελόπουλος Σ. (1998). *Ελληνική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ζαβίρας Γ. (1872). *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*. Αθήνα: εκδ. Γ. Π. Κρέμος.

Ζήσης Θ. Πρωτοπρεσβύτερος, (1988). *Γεννάδιος Β' Σχολάριος*. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.

Κορδάτος Γ. (1973). *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*. Αθήνα: Μπουκουμάνης

Λάμπρος Π. (1865-1866) Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και της προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 182. *Χρυσάλλις* 60, σσ.361-364. 61, σσ.398-402. 80 σσ. 169-172. 94, 573-576. 95, σσ. 597-602. 96, σσ. 622-626.

Μανδρίκας Α. 1992). *Το κρυφό σχολειό*. Αθήνα: Καλέντης.

Μεταλληνός Γεώργιος, Πρωτοπρεσβύτερος (1989). *Τουρκοκρατία*. Αθήνα: Ακρίτας.

Παλάζη Χ. (1995). *Φεγγαράκι μου λαμπρό*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ.Τριανταφυλλίδη.

Παπαρρηγόπουλος Κ. (χ.χ). *Ιστορία του ελληνικού έθνους : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 193*. Τομ.5Β', Αθήνα: Ελευθερουδάκης.

Παρανίκας Μ. (1867). *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των*

Πατρινέλης Χ., (1974). Η κατάσταση της Παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές χώρες, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 10 σσ. 367-368.

Πετσάλης – Διομήδης Θ. (1947). *Το Κρυφό σχολειό*. Αθήνα.

Ράνσιμαν Σ. (1979).*Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*. Αθήνα 1979: Μπεργάδη

Σάθας Κ. (1868). *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφία των εν γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων (1453-1821)*. Αθήνα: Τυπογραφία τέκνων Α.Κορομηλά.

Σακελλαρίου Χ. (1985). Τα αληθινά Κρυφά σχολειά. *Εκπαιδευτικά 1*, σσ. 134εξ

Χολέβας Κ.(2002).*Εκκλησία και Ελληνική διάρκεια*. Αθήνα: Αθ.Σταμούλης